

II. Regionális tanulmányok

Tóth Károly

A szlovákiai magyar régió kulturális intézményrendszere

A kutatási program az intézményi/szervezeti adatbázis és az adatfelvételre kidolgozott kérdőív elkészítésével, majd a próba-adatfelvételt követően 2003. május harmadik hetében a kérdezőbiztosi hálózat összeállításával folytatódott annak érdekében, hogy Szlovákia magyar nemzeti kisebbség lakta valamennyi régiója – közel 10 000 km² kiterjedésű terület – a magyar vonatkozású kulturális intézmények/szervezetek számára megfelelő kérdezőbiztosi kapacitással rendelkezzen. Az adatfelvételben részt vevő kérdezőbiztosi hálózat tagjaival való hatékonyabb kapcsolatfenntartás céljából a közel 600 km hosszban elnyúló szlovák–magyar határmentén két szubrégiót jelöltek meg: keleti és nyugati kérdezőbiztosi csoportot két programkoordinátorral.

A tényleges adatfelvétel első fordulója 2003. június 1. és 2003. június 30. között zajlott. Az első fordulóban a kérdezőbiztosok a kérdőíves felméréssel párhuzamosan megvizsgálták a kijelölt térben található, a Fórum Kisebbségkutató Intézet számára korábban ismeretlen magyar vonatkozású kulturális intézményeket/szervezeteket is (cím és elérhetőség mélységéig). Az első forduló tapasztalataiból kiindulva került megrendezésre az adatfelvétel második fordulója, amelyben azokat az intézményeket/szervezeteket keresték fel a kérdezőbiztosok, ahol az első fordulóban meghiúsult az adatfelvétel. A kutatási program adatfelvételi része 2003. július 15-én zárult a keleti csoport (11 fő) által végzett 78, a nyugati csoport (36 fő) által végzett 424 intézményi/szervezeti teljes körű adatfelvételével, ami a próba-adatfelvétel során számba vett 34 intézménnyel/szervezettel összesen 562 intézményi/szervezeti adatfelvételt jelentett. A részletesen (cím és elérhetőség mélységéig) felmért, újonnan feltérképezett intézményi/szervezeti adatbázisba 143 intézmény/szervezet került.

A kutatási program során 562 intézményből/szervezetből álló teljes adatbázist sikerült összeállítani, amelyek között 284 intézmény/szervezet minősült újnak a Fórum Kisebbségkutató Intézet civil adatbázisában; 203 intézmény/szervezet esetében mindössze adatfrissítés történt, míg a fennmaradó többi intézmény/szervezet esetében nem történt változás. A magas színvonalon végrehajtott kutatási program eredményeképpen sikerült a szlovákiai magyarság kulturális intézményi/szervezeti rendszerének részletes feltérképezése, és így elmondható, hogy a felvidéki magyar kulturális intézményi/szervezeti kép teljes volt az adatfelvétel időpontjában.

A kulturális kataszter felmérése során Szlovákiában elsősorban anyagi okoknál fogva a teljes intézményrendszernek csak a felét sikerült lekérdeznünk. (A kutatás során pótoltuk a Csemadok alapszervezeteinek és a települési könyvtáraknak az ada-

taít, de ezek lekérdezésére nem került sor, csak az elérhetőségüket sikerült begyűjteni.) Az egyes intézménytípusok ennek ellenére reprezentatív módon képviselik magukat a mintában, hiszen a teljes adatbázis alapján állítottuk össze a felmért mintát. A kutatási eredményeket kiegészítve az alábbiakban kísérletet teszünk a teljes intézményrendszer jellemzésére, illetve a legfontosabb problémák összegzésére.

1. A szlovákiai magyar intézményrendszer a számok tükrében

A szlovákiai magyar szervezetekre vonatkozó hivatalos kimutatás nem létezik Szlovákiában. Ez érthető is, hiszen nemzetiiségi alapon nagyon nehéz elkülöníteni az egyes szervezeteket. A Szlovák Köztársaság Belügyminisztériumában 2002-ben mintegy 24 000 szervezetet jegyeztek be, ezekből – akárcsak a megnevezések alapján is – nagyon nehéz elkülöníteni a kisebbségi szervezeteket. A helyzetet bonyolítja, hogy az egyes jogi formákat a kerületi hivatalokban kell bejegyeztetni, ami teljesen követhetetlenné teszi a szervezetek identifikálását.

A szlovákiai magyar intézményrendszerre vonatkozó első adattár/kataszter 1999-2001-ben készült (Nagy 2002). Az adatbázis megjelent az interneten is, és itt folyamatosan aktualizálják az adatokat, illetve az adatbázis folyamatosan bővül az új szervezetek bejegyzésével.

Az akkori 651 szervezetet magába foglaló adatbázis szerint pusztán az egyharmaduk volt bejegyzett, tehát jogalanyisággal bíró szervezet. Ez a tény elgondolkoztató, hiszen a rendszerváltás után egy évtizeddel pusztán 189 szervezet volt jogosult arra, hogy pályázhasson, a pályázásnak ugyanis feltétele volt a jogalanyiség. Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a magyar szervezetek száma ennél jóval magasabb volt már ebben az időben is, hiszen csak a Csemadok-alapszervezetek száma kb. 450-re tehető ebben az időben (a felmérésben 252 ilyen szervezet szerepelt).

A szlovákiai magyar szervezetek 88,6%-a kulturális szervezetnek, 12,6%-a pedig az oktatásügy területén tevékenykedő szervezetnek vallotta magát. Elenyésző százaléku volt a környezetvédő, szociális, sport, egyházi stb. szervezetek aránya.

Területi eloszlásuk szerint a szervezetek mintegy 20%-a a Dunaszerdahelyi járásban működött, 10 százalék fölötti aránnyal jeleskedett még a Komáromi, illetve az Érsekújvári járás, viszont a Rimaszombati, a Nagykürtösi és a Rozsnyói járás alig haladta meg az 1%-os arányt, a többiek pedig a 2-7%-os sávba estek.

A felmérés szerint a szlovákiai magyar szervezetek 63%-a polgári társulás volt, 12,7%-a alapítványként, 9,3%-a közhasznú szervezetként, 5,8%-a jótékonyági alaként, 9,2%-a pedig egyéb jogi normába sorolható szervezetként működött.

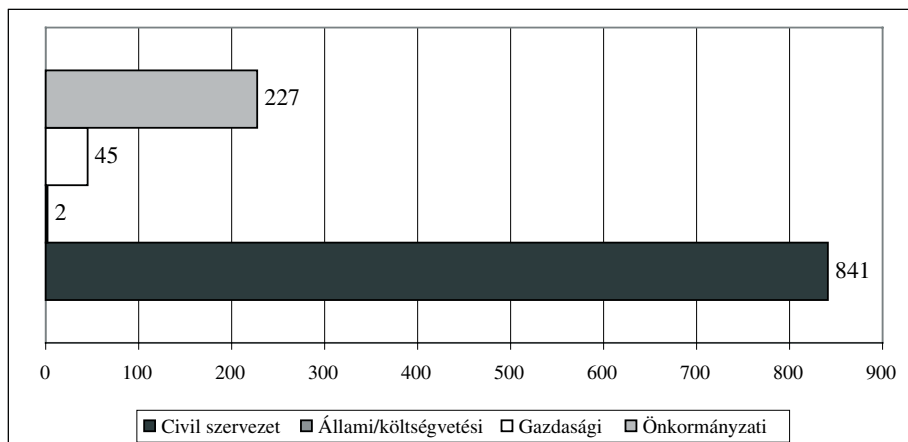
A következő felmérést az MTA Kisebbségkutató Intézete megbízásából a Fórum Kisebbségkutató Intézet végezte 2003-ban. A kulturális kataszter 562 szervezetet vizsgált meg, és ezek között már szerepeltek az állami, a kerületi és a települési

önkormányzati kulturális intézmények is. Anyagi eszközök híján nem lehetett a teljes intézményrendszert lekérdezni, így a kutatási eredmények csak a belső arányok, a területi megoszlás és az egyes intézmények jellemzői szempontjából érdekesek. A kutatás első ízben mérte fel az állami/önkormányzati, a gazdasági (elsősorban kiadók és lapok) és a civil szervezeteket egyszerre. A mintában nem jelennek meg a Csemadok-alapszervezetek; a Csemadok Országos Választmánya a Csemadok területi választmányaival együtt (mint jogalanyisággal rendelkező intézmények) viszont bekerült a mintába.

Jelenleg a Fórum Kisebbségkutató Intézet adatbázisában 1115 szervezet található. Ezek belső megoszlása a következő:

1. grafikon

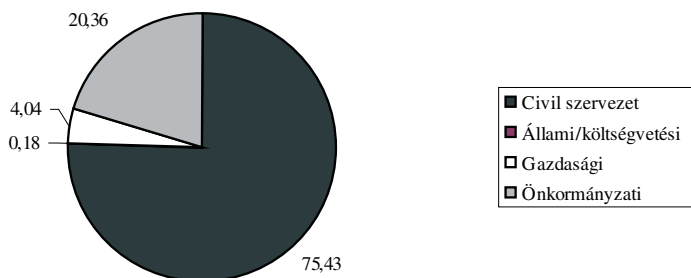
A szlovákiai magyar szervezetek megoszlása szervezeti típusuk szerint (2004)

Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet adatbázisa. Fórum Kisebbségkutató Intézet. www.foruminst.sk 2004

2. grafikon

A szlovákiai magyar szervezetek százalékos megoszlása szervezeti típusuk szerint (2004)

Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet adatbázisa. Fórum Kisebbségkutató Intézet. www.foruminst.sk 2004

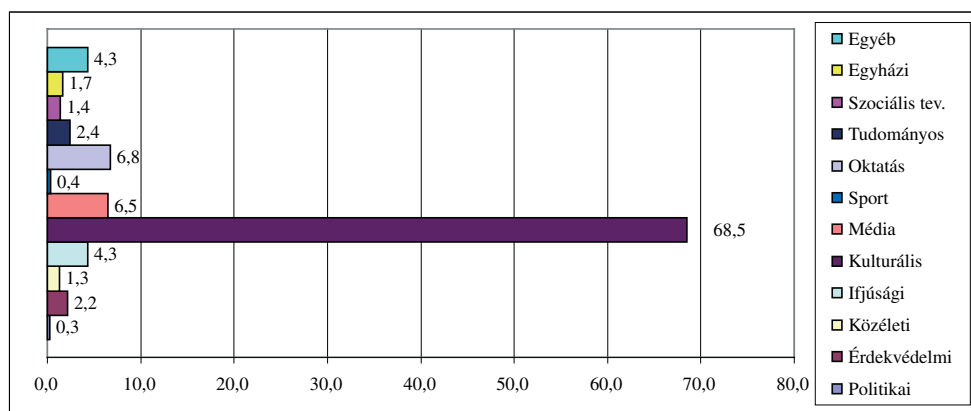
A KULTÚRA VILÁGA

A fenti adatokból jól látható, hogy a szlovákiai magyar szervezetek döntő hányadát napjainkban is a nonprofit szervezetek, illetve intézmények alkotják.

Jelentős átalakuláson ment viszont keresztül az állami szektor részaránya. Gyakorlatilag csak két intézmény részesül közvetlen állami támogatásban, a többi (könyvtárak, levéltárak, múzeumok, művelődési központok, színházak stb.) megyei vagy helyi önkormányzati fennhatóság alá került, de mint ilyen, továbbra is költségvetési támogatásban részesül.

3. grafikon

A szlovákiai magyar szervezetek elsődleges tevékenységi kör szerinti százalékos megoszlása (2004)

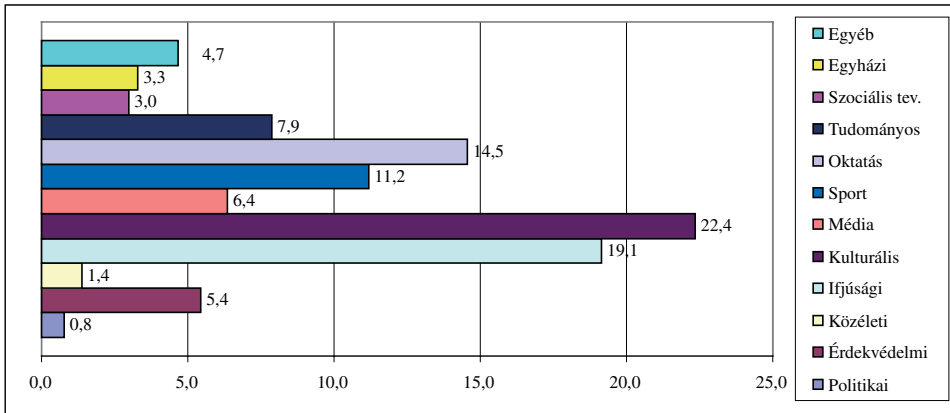
Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet adatbázisa. Fórum Kisebbségkutató Intézet. www.foruminst.sk 2004

A szlovákiai magyar szervezetek elsősorban a kultúra területén tevékenykednek. A 3. grafikon jól szemlélteti ennek részarányát (68,5%). Meglepőnek tűnhet az oktatási intézmények viszonylag alacsony aránya. Ennek oka abban keresendő, hogy az elsődlegesen oktatással foglalkozó szervezetek száma alacsony, de a legfontosabbak (Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége, Katedra Társaság, Szlovákiai Magyar Pedagógusok Fóruma, Katedra Alapítvány stb.) országos hatáskörrel dolgoznak, például a Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetségének járási szervei vannak, a Katedra Alapítványnak pedig klubjai, így a területi lefedettségük messze meghaladja a statisztikai súlyukat.

A civil szektorra jellemző területek viszont az elsődleges tevékenységi körben alig képviseltetik magukat (szociális, sport, ifjúsági stb.), a környezetvédelem és egészségügy stb. (egyéb kategória) pedig szinte meg sem jelenik a statisztikában. De az olyan területeken működő intézmények száma is riasztóan alacsony, mint az érdekvédelem, a közélet, az egyház.

4. grafikon

A szlovákiai magyar szervezetek másodlagos tevékenységi kör szerinti százalékos megoszlása (2004)

Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet adatbázisa. Fórum Kisebbségkutató Intézet. www.foruminst.sk 2004

Árnyaltabb és megnyugtatóbb képet kapunk, ha a szervezetek másodlagos tevékenységi körét vizsgáljuk. A másodlagos tevékenységi kör azt jelenti, hogy a demonstratív profil mellett a szervezetek még milyen egyéb tevékenységet folytatnak. Ez akár meghatározó is lehet egy kisebbségi szervezet életében, csak hogy ideológiai és egyéb megfontolásokból elsődlegesen nem ilyen arculatú szervezetnek tekinti magát. A 4. grafikon érzékletesen mutatja, milyen eltérések vannak az elsődleges tevékenységi formákhoz képest. Egyben arról is tanúskodik, hogy a legtöbb szlovákiai magyar szervezet nagyon sok feladatot vállal magára a helyi és a regionális szükségletek szerint.

2. A szlovákiai magyar intézményrendszer belső szerkezete

A kisebbségi intézményrendszer alig ismeri a „civil szektor”, a „civil szféra”, a „civil szervezet” fogalmát. Ezek olyan önmegtartóztató fogalmak számára, amelyektől idegenkedik. Helyette „szlovákiai magyar intézményekről”, „szlovákiai magyar szervezetekről” beszél, amelyek egyszerre rejtenek etnikai, nyelvi-kulturális és hatalmi tartalmakat, éppen ezért az érintkezés, az átjárhatóság alig adott a többségi és a kisebbségi szféra között. Meg kell jegyezni, hogy a szlovákiai magyar intézményrendszer a kilencvenes évek elejétől tudatosan választotta és vállalta az elkülönülést, sőt az anyagi források tekintetében szinte kizárólag a magyarországi erőforrásokra támaszkodott, aminek következtében az elkülönülés ideológiai következményeit is felvállalta.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a szlovákiai civil szektor sem figyelt oda a szlovákiai magyar civil szervezetekre. A kilencvenes évek közepén kialakított adatbázisaiban szinte egyetlen magyar szervezet sem szerepelt. Ennek hiánya komoly következményekkel járt, hiszen az adatbázison keresztül informálták a civil szervezeteket a pályázati lehetőségekről, ennek alapján hívtak meg szervezeteket képzésekre stb. Változás e téren az internet elterjedésével következhetett volna be, de ekkorra már a szlovákiai magyar szervezetek komoly technikai-műszaki hátrányba kerültek.

A szlovákiai magyar szervezetek csak mértékkel vettek/vesznek részt az egyébként rendkívül dinamikus fejlődő és nagyon komoly anyagi erőforrásokkal rendelkező szlovákiai civil szektor életében. Több próbálkozás is volt a közös pontok keresésére (Márai Sándor Alapítvány, Szlovákiai Magyar Cserkészszövetség, Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége, Fórum Alapítvány, Katedra Alapítvány, Selye János Kollégium stb.), de a közeledések gesztusértékén túl csak nagyon csekély együttműködési készség mutatható ki. Az okokat kutatva ennek a jelenségnek a gyökerei a szlovákiai magyar intézményrendszer komplexitásában, önmozgásában, tudatosan vállalt izoláltságában keresendők.

Az érintkezési pontok fontos gátja volt a nyelvi sajátosság – amely egyben kulturális sajátosságot is jelentett – és az ebből adódó más-más kapcsolatrendszer. Az egyik oldalon az etnicitás túlhangsúlyozása jelentett komoly akadályt, a másik oldalon ennek alábecsülése vagy figyelmen kívül hagyása.

A szlovákiai magyar szervezetek az etnikai határon belül definiálták önmagukat, a szlovákiai civil szektor túllépve az államhatárokon is, egy nagyobb egész részeként határozta meg önmagát. Miközben tehát a szlovákiai magyar szervezetek kapcsolatrendszere elsősorban a magyarországi, illetve nyugati – hangsúlyozottan magyar – szervezetek irányába orientálódott, a szlovákiai civil szektor például Magyarországon is megtalálta a maga partnerintézményeit, etnicitástól függetlenül. A különbség közöttük úgy jellemezhető, hogy más-más értékrendet követve, közvetítve és alakítva az egyikük kizárólag magyarul kommunikált, a másikuk pedig kizárólag angolul, függetlenül attól, hogy mely pontján találkoztak Európának ezek az egyébként egyre zártabb közösségei.

Az alábbiakban kísérletet teszünk a szlovákiai magyar intézmények egyes típusainak meghatározására. Ezeket a típusokat egyszerre próbáljuk funkciójuk, profiljuk, társadalmi küldetésük, önképük és történetiségük szempontjából megragadni.

2.1. „(Cseh)szlovákiai Magyar...” érdekvédelmi és szakmai (ernyő)szervezetek

Hangsúlyozottan etnikai alapon jönnek létre, megalakulásuktól monopolhelyzetre és egyetlen szervezeti státusra törekszenek, és nem is tűnnek meg maguk mellett más hasonló szervezeteket. Legitimitásukat elsősorban a magyarországi hatalmi központoknál vagy a szlovákiai magyar pártoknál keresik, és ennek legfőbb kifejeződéseként a hangsúlyozott/kizárólagos anyagi támogatásukat tekintik.

Az anyagi támogatások legitimációs funkciója nagyon fontos eszköz volt a nemzeti „ideológiai transzfer” szempontjából is. Az a pályázat, amit Budapest anyagiilag támogatott, azt az üzenetet hordozta, hogy az a helyes cselekvési forma. Valójában fordított volt a helyzet: a budapesti politikai elit az ernyőszervezeteket (sok esetben a nevük alapján) megfelelő hazai legitimitással rendelkező, az egész kisebbség akaratát kifejező szerveződéseknek tudta vagy legalábbis akarta tudni, és ezért támogatta őket. Ez egyben védettséget is jelentett mindkét fél számára. Ezek a szervezetek olyan erős lobbiháttérrel, politikai támogatással és helyezkedési képességgel rendelkeztek, hogy például a támogatási rendszerek intézményesülésekor is (amikor arról volt szó, hogy mindenki számára elérhetővé tegyék egyforma eséllyel a magyarországi támogatásokat) külön elbírálásban részesültek, és különös jogokkal ruházták fel. És ezt – enyhébb változatokban ugyan – a „nem nemzeti orientált-ságú” magyarországi kormánytényezők is elfogadták.

Ezek azok a szervezetek, amelyek a kilencvenes évek elejétől „(Cseh)szlovákiai Magyar...” jelzős szerkezettel illették magukat, és az adott szakmai területen, de sokszor azon túl is, a szlovákiai magyarság egésze nevében léptek fel (Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság [1989. december 9.], Csehszlovákiai Magyar Képzőművészek Társasága [1989. december 19.], Csehszlovákiai Magyar Írók Társasága [1989. december 19.], Csehszlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége [1990. január 13.], Csehszlovákiai Magyar Tudományos Fórum [később Társaság] [1990. február 15.], Csehszlovákiai Magyar Újságírók Társulása [1990. január 19.], Cseh- és Morvaországi Magyarok Szövetsége [1990. február], Csehszlovákiai Magyar Cserkészszövetség [1990. március 11.], Csehszlovákiai Magyarok Demokratikus Szövetsége – Csemadok [1991. április 25-26.], Csehszlovákiai Magyar Központi Könyvtár és Levéltár [később Bibliotheca Hungarica Alapítvány] [1991. október 3.] stb.).

Függetlenül attól, hogy hány tagjuk volt, mit tettek, milyen eredményeket értek el, a külső legitimáció és a rendíthetetlen ideológiai-etnikai alapállásuk éveken keresztül megfellebbezhetetlennek tüntették fel őket, sőt a valós anyagi támogatások erősítették is létüket.

Ez a szervezeti forma az elmúlt másfél évtizedben komoly változáson ment keresztül. Szakmai programok egész sorát valósította meg, segítve azt a közeget, amelyből önmagát eredetileg származtatta. Tényleges mozgósító erővé lépett elő válságos időszakokban, vagy legalábbis azok élére állt. Lényegét tekintve azonban ez a szervezeti forma ma is az eredeti forgatókönyvet követi, a különbség talán csak annyi, hogy egy többszereplős környezetben kell komoly harcot vívnia korábbi monopolpozícióiért.

2.2. Csemadok

Az első kategóriába tartozna, ha nem lett volna olyan hagyományosan központi és monopolhelyzete az 1989-et megelőző időszakban és az átalakulás folyamatában.

A Csemadok az 1968-as tradíciókat követve 1989 után megpróbált vezető érdekvédelmi-társadalmi-(politikai) szervezetté alakulni.

Az 1990 első napjaiban meghiúsult párttá alakítás után is ez volt a szervezet legfontosabb belső dilemmája: kulturális és/vagy társadalmi-érdekképviselői szervezettként működik-e. Annak ellenére, hogy szervezeti struktúrái révén (főleg a választási kampányok időszakaiban) deklaráltan bizonyos magyar politikai pártokat támogatott, az új politikai és hatalmi szerkezetből kiszorulva hosszú éveken át nem találta a helyét. 1995 után, amikor megvonták – nem csekély – közvetlen állami támogatását, a központ végképp elveszítette súlyát. A tapasztalatokból látszólag okulva azonban – bár több kísérlet is volt rá – ez sem járt együtt a szervezet kulturális szerepvállalásának újrafogalmazásával. Ennek talán legfőbb oka az volt, hogy vezetői más, főleg politikai szervezetekben fejtették ki tevékenységet, és csak szimbolikus jelentőséggel bírt a Csemadokon belüli szerepvállalásuk.

Az országos központ anyagi erőforrásai elapadásával tevékenységének súlypontja a területi választmányokra helyeződött át. A területi választmányok vezetői lelkesedésüktől, aktivitásüktől és anyagi forrásaiktól függően több-kevesebb sikerrel próbálták folytatni a Csemadok eredeti kulturális misszióját: megszervezni a hagyományos központi Csemadok-rendezvényeket, illetve újakat létrehozni (Jókai Napok, Gombaszögi Népművészeti Fesztivál, Tompa Mihály Országos Versés Prozámondó Verseny, Kodály Napok, Fábry Napok, Kazinczy Napok, Szenczi Molnár Albert Napok, Duna Menti Tavasz, Bíborpiros Szép Rózsa, Tavasz Szél Vízét Áraszt, Zselizi Népművészeti Fesztivál, Csengő Énekszó stb.).

Az irányvesztés legfőbb mutatója volt, hogy a Magyar Koalíció Pártja (MKP) tisztviselői próbáltak lelket lehelni a központ működésébe, de az új környezetben, főleg ami a pályázati lehetőségeket illeti, ebben az időszakban egy párt meghatározó politikusainak jelenléte a legfelsőbb testületekben már inkább hátrányt jelentett, mint előnyt.

Összefoglalva elmondható, hogy a Csemadok központi vezetése a változás időszakában nem tudta felmérni és érvényesíteni a civil szektoron belüli rendkívül kedvező adottságait. Több tízezres tagsággal és több száz alapszervezettel egyetlen civil szervezet sem rendelkezett ugyanis ebben az időszakban Szlovákiában, a Csemadok központi rendezvényei pedig mindig multikulturális rendezvények voltak, amelyet a szervezet sohasem tudatosított kellőképpen. Az ebben rejlő anyagi erőforrásokat sem próbálta kellőképpen kihasználni, helyette a pártállami beidegződöttségeket követve mindig valamely párt politikai befolyását igyekezett a saját hasznára fordítani. A probléma pusztán abból adódott, hogy a civil szektor ekkor már pártsemleges, és ami még ennél is fontosabb volt: az adományozó szervezetek még inkább azok voltak.

2.3. Alapítványok, polgári társulások, egyesületek, műhelyek, intézetek

1990 után elkezdődött az a folyamat, amely az új szervezeti elemek helykeresését jelentette a hagyományos szlovákiai magyar intézményi szerkezetben.

Ez a folyamat nem volt egyszerű, hiszen az új fogalmak és szervezeti formák (alapítvány, nonprofit szervezet, egyesület, polgári társulás stb.) újfajta magatartást követeltek meg, újszerű problémákat vetettek fel a meglehetősen konzervatívnak tekinthető magyar kisebbség körében.

Figyelemreméltó, hogy a szlovákiai magyar szervezetek csak elvétve keresték gyökereiket a két világháború között létező magyar szervezetek működésében. Ok pedig lett volna elég: tradíció, vagyon, folytonosság stb. Mivel azonban 1945 után ezeket a szervezeteket betiltották, kárpótlásra, kontinuitásra nem volt lehetőség, s az ötvenes években és a későbbiekben újonnan kialakult értelmiségi elit számára a két világháború közötti magyar szervezetek nem jelentettek követésre méltó örökséget.

1989 után sokan nagyon nehezen értették meg, hogy a korábbi szocialista időszakhoz képest a jövőben nem számíthatnak közvetlen, alanyi jogon járó állami támogatásra. Az egyetlen út a pályázás lehetősége, ehhez azonban önálló szervezetekre van szükség. Az új szervezet pedig vezetést, ellenőrző szerveket, könyvvitelt, ügyvitelt, komoly adminisztratív munkát követelt meg, amelyektől a Csemadok korábban mentesítette a kulturális aktivitások résztvevőit. Sokakat ez riasztott vissza attól, hogy önálló szervezetet alakítsanak, a régiók pedig alanyi jogon követeltek maguknak támogatásokat, és a pályázást „koldulásnak”, „könyöradománynak” stb. tekintették.

Nem véletlen, hogy a fentebb jelzett, politikai aktivitásokat is felvállaló mozgalmakon túl az első alapítvány csak 1990 augusztusában alakult meg (Márai Sándor Alapítvány).

Az alábbiakban kísérletet teszünk az egyes szervezeti típusok jellemzésére. Fontos megjegyezni, hogy az egyes szervezetek több kategóriába is besorolhatók, ennek oka a sokszínűségükben, illetve a történeti fejlődésükben rejlik.

2.3.1. Kiegészítő forrásokat biztosító szerveződések

Nagyon sok polgári társulás, alapítvány stb. azért jött létre, hogy valamely intézmény: iskola, Csemadok-szervezet, múzeum, levéltár, könyvtár, egyetemi tanszékek stb. (amelyek nem rendelkeztek önálló jogalanyisággal vagy állami intézményként ki voltak zárva az alapítványi forrásokból) mellett működve azok szűkös anyagi forrásait alapítványi adományokkal egészítse ki. Ezek nem igazán tekinthetők valódi civil szervezeteknek, létrejöttük csak egyfajta reakció volt az új viszonyokra. A legtöbbje alkalmasszerűen pályázott, de voltak olyanok is, amelyek a későbbiekben fontos szerepet játszottak az egyes régiók életében.

2.3.2. A magyar pártokhoz kötődő szerveződések

A kilencvenes évek első felében nagyon nehéz volt szétválasztani a politikai és a civil aktivitásokat. Általában a politikai mozgalmak és pártok szervezeti potenciáljuk birtokában nagyon fontos civil feladatokat is felvállaltak (konferenciákat, szakmai megbeszéléseket szerveztek, és nem utolsósorban civil szervezeteket alapítottak). A civil szervezetek létrehozása általában közvetlen intézményi alapításokon

(például a Márai Sándor Alapítvány, újabban a Szövetség a Közös Célokért) vagy személyi összefonódásokon keresztül valósultak meg (Csemadok, Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége, Szlovákiai Magyar Szülők Szövetsége, Mécs László Alapítvány, Demokratikus és Nyitott Társadalomért Polgári Társulás, Civitas Alapítvány, Fórum Alapítvány, Simonyi Alapítvány stb.). Bármilyen formában is jöttek létre, jellemzőjük volt, hogy kritikus pillanatokban (választási kampány, politikai csatározások) mobilizálhatók voltak „kívülálló”, „független” stb. szervezetként. Képviselőik pedig más-más pozícióból nyilváníthattak véleményt.

Paradoxnak is tekinthető, hogy miközben az elmúlt másfél évtizedben a szlovákiai magyar szervezetekre a politika, illetve a politikai pártok jelentős hatást próbáltak gyakorolni, a civil szektor és a politikai pártok közötti intézményes kommunikáció formái nem alakultak ki. A kapcsolat mindig csak személyi jellegű volt, és a civil szféra érdekei, de nézetei sem érvényesültek igazán ebben a viszonyrendszerben. A politikai pártok a hagyományos kisebbségi értékmentő és intézményépítő értékrendtől merőben eltérő magatartásokat alakítottak ki (a gazdasági befolyás, a tulajdonosi viszonyok átalakítása, az önkormányzatok szerepének növekedése stb.), és ez nem harmonizált vagy nem került összhangba a szlovákiai magyar intézmények igényeivel.

Több próbálkozás is történt ennek ellenére a politikai elit és a civil szféra intézményes kapcsolatának kialakítására. Ilyen volt az ún. Értelmiségi Fórumok intézménye. Újabb kezdeményezéssel állt elő a Márai Sándor Alapítvány, amikor a politikai elitek és az értelmiség párbeszédére szólította fel a feleket, és ennek feltételeit is kialakította, sajnos, kevés sikerrel, hiszen az intézményes párbeszéd keretei ebben az esetben sem alakultak ki.

2.3.3. Nemzetközi orientáltságú, a kisebbségi kereteket túllépő szervezetek

Ez az intézményi forma „atipikus kisebbségi szervezetnek” nevezhető, mert orientáltságát, kapcsolatrendszerét, értékrendjét stb. tekintve különbözik a hagyományosnak nevezhető kisebbségi intézményektől. Erre a típusra az jellemző, hogy tevékenységében interetnikus, multikulturális, nemzetközi értékeket jelenít meg, a többségi intézményekkel együttműködik, sőt, belső szerkezetét, személyi összetételét, rendezvényeit hangsúlyozottan ennek kifejezése érdekében alakítja. A legtipikusabb példája ennek a Márai Sándor Alapítvány és a Kalligram Könyvkiadó, de ide sorolható a Fórum Alapítvány, illetve Fórum Kisebbségkutató Intézet is. Ezek az intézmények a forrásait tekintve is elkülönülnek a többitől. Míg a hagyományosnak mondható intézmények elsősorban magyarországi forrásokra alapozzák működésüket, ezen szervezetek legfőbb bevételi forrása amerikai és nyugat-európai alapítványoktól származik.

Nagyon nehéz definiálni őket, hiszen összetételük korszakonként változik. Nagy az átjárás a fentebb jelzett szlovákiai intézmények és a nemzetközi orientáltságú civil szerveződések között. Általános jellemzőjük, hogy széles körű kapcsolatokkal

rendelkeznek a szlovákiai civil szektoron belül, nem csupán magyarországi erőforrásokat céloznak meg, és profiljuk – a civil szektorra jellemzően – szigorúan csak szűk területre korlátozódik.

Az utóbbi években egyre fontosabb szerepkörre tesznek szert, hiszen az EU-csatlakozás, a kistérségi fejlesztési programok, a regionális és a szektorok közötti együttműködési követelmények felrúgják a hagyományos kisebbségi intézményrendszer (önmaga alkotta) korlátait, és helyette más értékrendet érvényesítenek. Éppen ez az értékrend adott és ad teret a szlovákiai magyar civil szervezetek kooperációjára és új erőforrások bevonására (Márai Sándor Alapítvány, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Fundament Polgári Társulás, Gömöri Ifjúsági Társaság, Selye János Kollégium, Katedra Alapítvány, Szlovákiai Magyar Professzorok Klubja, Fórum Információs Központ, Fórum Régiófejlesztési Központ, kistérségi és regionális társulások stb.).

2.3.4. Képző szervezetek

Viszonylag későn alakultak ki azok a szervezetek, illetve tevékenységek, amelyek az intézményrendszer megerősítését, fejlesztését szolgáló programokkal álltak elő. A képző szervezetek elsősorban szakmai továbbképzéseket, „tréningeket”, illetve olyan konferenciákat, munkatalálkozókat szerveztek, amelyekből elsősorban a szervezetek profitáltak.

A szlovákiai civil szektoron belül ilyen jellegű képzésekre már a kilencvenes évek kezdetétől sor került. Sajnos, ezeken a szlovákiai magyar szervezetek főleg anyagi és nyelvi okoknál fogva nem vettek részt. Fontos szerepet játszott a távolság is, hiszen ezek a képzések általában nem a magyarok területén zajlottak. A szakmai továbbképzés területén a Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége (folyamatos szakmai továbbképzések a pedagógusok számára), a Csemadok (közművelődési képzés a kilencvenes évek első felében), a Selye János Kollégium (doktoranduszképzés, tutori továbbképzési rendszer), a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság (az amatőr néprajzgyűjtők felkészítése), a Szlovákiai Magyar Folklórszövetség (néptáncképzés), a Márai Sándor Alapítvány (kommunikációs és konfliktusmegelőző képzések) stb. ért el jelentős eredményeket, míg a civil szervezetek hatékony működtetése terén a Fórum Információs Központ végzett pótolhatatlan munkát.

2.3.5. EU-orientált szervezetek

Az EU-orientált szervezetek azok az újonnan létrejött, elsősorban kistérségi, a határon átnyúló együttműködést elősegítő regionális és eurorégiós társulások, amelyek már az Európai Unió csatlakozásunk utáni időszak követelményeit tartják szem előtt. Egészen új forma ez a szlovákiai magyar intézményrendszeren belül. Az etnicitás azonban ezen belül is érvényesül, hiszen a szlovák–magyar határ nagyon komoly együttműködésre ad lehetőséget, és ezt a szlovákiai magyar szervezetek ki is használják, megfelelő partnerekre találva a magyarországi oldalon.

A KULTÚRA VILÁGA

Komoly elmozdulás is tapasztalható ugyanakkor az etnicitás szempontjából. Ezek a kapcsolatok már a közigazgatás szintjén jönnek létre (települési önkormányzatok, megyék/kerületek), amelyek nem pusztán nyelvi/kulturális alapot követnek, hanem egyre inkább előtérbe kerülnek a gazdasági, szociális és egyéb kérdések.

2.4. Kiadók, folyóiratok és lapok

Jogi formájukat tekintve (általában kft.-k) teljesen üzleti alapon jöttek létre és működnek, szerepüket tekintve a kisebbségi intézményrendszer szerves részét alkotják. A szűkös piacra való tekintettel általában támogatásra szorulnak, és így mind a hazai, mind pedig a külföldi támogatások egyik jelentős célcsoportját alkotják.

A kiadók fontos kulturális küldetést is ellátnak, hiszen közvetítik a kulturális termékeket a kisebbségi közösség, a nyelvi közösség és a szakmai nyilvánosság felé.

Az elmúlt tizenöt év legfőbb kihívása az volt, hogy a kommunizmusban létrejött „nagy múlttal rendelkező”, illetve a rendszerváltás éveiben újonnan megalapított kiadók milyen ideológiát, üzenetet, profilt tudtak kialakítani, kulturális és etikai értékeket közvetíteni, és – a nem igazán nagy piacon – mennyire voltak képesek egymást kiegészítve megmaradni.

2.5. Állami és önkormányzati intézmények

Az állami és az önkormányzati intézmények közé sorolhatók a múzeumok, a könyvtárak, a regionális levéltárak, a kulturális és népművelési központok stb. Meglehetősen idegen testnek tekintette a szlovákiai magyar intézményrendszer az ún. állami és ma már önkormányzati intézményeket. A magyar intézményrendszer részének azért tekinthetők, mert tevékenységüket magyarul a területen fejtik ki, gyűjteményeik komoly része a magyar kultúra részét képezik, befogadó/látogató közönségük magyar, és jórészt magyar nemzetiségűek dolgoznak ezekben az intézményekben. Korábban nagyfokú politikai és ideológiai ellenőrzés alatt álltak, 1989 után pedig a túlélés gondjaival elfoglalva tartózkodtak mindenfajta nemzetpolitikai, politikai és ideológiai áramlattól.

Jelenleg a következő módon oszlanak meg ezek az intézmények az adott régióban:

1. táblázat

Az állami és az önkormányzati intézmények megoszlása a dél-szlovákiai régióban

Az intézmény típusa	Száma	Fenntartója
Állami múzeumok	2	Szlovák Nemzeti Múzeum
Járási múzeumok	9	Megyei önkormányzat
Települési múzeumok	5	Települési önkormányzat
Tájházak, néprajzi gyűjtemények	7	Települési önkormányzat
Regionális levéltárak	12	Megyei önkormányzat
Nagyobb járási vagy városi könyvtárak	26	Települési vagy megyei önkormányzat

Forrás: Lampl–László–Simon–Tóth–Végh 2003

2.6. Profitorientált kisebbségi gazdasági társulások

Érdekes módon a kisebbségi intézményrendszer szerkezetében megjelent a szlovákiai magyar vállalkozó/vállalkozás fogalma. Ez azért érdekes, mert nem szponzor-ként, hanem adománykérőként jelent meg.

A tőkehiányra hivatkozva a gazdasági társulások olyan szervezeti kereteket próbáltak kialakítani, amelyek kellő ideológiai alapot teremtve elsősorban magyarországi erőforrásokat céloztak meg. Ennek tipikus példája volt a Szlovákiai Magyar Vállalkozók Szövetségének megalakítása. Magyarországon ugyanakkor partnerre is találtak a Kézfogás Alapítványnál. A problémát az okozta, hogy Szlovákiában kizárólag magyar vállalkozó nem létezett. A tulajdonosi struktúrák és a gazdasági kapcsolatok eleve nem nemzeti alapon jöttek létre. Az egyes cégek üzleti kapcsolatrendszerére pedig minden jellemző volt, leszámítva az etnicitást. Pusztán a családi alapon szerveződő, vállalkozásnak nem igazán nevezhető, főleg iparendéellyel rendelkező szubjektumok tartoztak ebbe a kategóriába, de ezek gazdasági súlya elenyészőnek tekinthető.

A Kárpát-medence más magyar régióival szemben (Kárpátalja, Erdély, Vajdaság) Szlovákiában a magyarországihoz hasonló jogi, üzleti normarendszer és struktúra alakult ki, tehát a két rendszer egymással teljesen kommunikatíván működött, és néhány kivételtől eltekintve tőkeerőnek sem volt hiányában. Külön elemzést kívánna annak felmérése, hogy a Szlovákiába átláptált magyar tőke milyen gazdasági eredményekkel járt a közösség intézményi fejlődését illetően, az ugyanis fontos kritériuma volt a gazdasági társulások támogatásának, hogy a „profitjuk” jelentős hányadát a szlovákiai magyar intézményrendszer támogatására fordítsák.

Egészen új helyzetet teremtett az OTP, a MOL és más vállalatok térhódítása Szlovákiában. Ezek azonban már nem a kisebbségi támogatási rendszer keretében kerültek Szlovákiába, hanem jól megfontolt üzleti alapon. Tőkeerejük éppen ezért többszöröse volt az elmúlt évtizedben nyújtott vállalkozásfejlesztési támogatásoknak, az etnicitás kritériumát pedig teljesen annullálta az üzleti érdek, miközben jelentős anyagi támogatásban részesítették a szlovákiai magyar intézményrendszert.

3. Anyagi erőforrások

Az 1989-es évet megelőző időszakban a szlovákiai magyar intézményrendszer főleg állami támogatásra támaszkodott – elsősorban azért, mert például a Csemadok mellett működő öntevékeny együttesek nagyfokú önkéntes munkát fejtettek ki, és az anyagiak tekintetében is szinte csak önmagukra számíthattak. A Csemadok állami támogatása viszont jelentős volt. A Csemadok KB több tucat alkalmazottal rendelkezett, és a központi rendezvények kiadásait is a központi keretből finanszírozták. Ugyanez volt a helyzet a lapok és kiadók esetében is.

A KULTÚRA VILÁGA

1989 a szervezeti finanszírozás tekintetében gyökeres változást hozott. Az esélyegyenlőség megteremtése, a különböző új szervezeti formák megjelenése másfajta támogatási rendszer kialakítását követelte meg.

A szlovákiai magyar intézményrendszer ugyanakkor az állami és a szlovákiai alapítványi forrásokból alig részesedett ebben az időszakban, hiszen elsősorban magyarországi forrásokra támaszkodott. Ez akkor is igaznak bizonyult, ha nagyságrendileg az amerikai és a nyugat-európai támogatások volumene messze meghaladta a magyar állam által nyújtott támogatások nagyságát.

Érdeemes megnézni, hogy a szlovákiai támogatások aránya hogyan változott az elmúlt években. (Az állami támogatások jelentős részét a sporttámogatások teszik ki, illetve ebbe a kategóriába kerülnek az adóalapból leírható kulturális és egyéb támogatások is.)

2. táblázat

Az állami és az alapítványi támogatások összértéke 1996–2001 között Szlovákiában (millió Sk)

Támogató	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Állam	1 438 500	1 063 300	1 338 000	864 443	977 602	856 455
Alapítványok				252 677	337 761	394 087
Összesen	1 438 500	1 063 300	1 338 000	1 117 120	1 315 363	1 250 542

Forrás: Kollár-Mesežnikov 1999, 2000, 2001, 2002

Ezen támogatások mellett a magyarországi Illyés Közalapítvány éves támogatása 1994 és 1998 között évente 90 millió Ft körül mozgott, és az 1998-at követő időszakban sem haladta meg az éves 130 millió Ft-ot. Ez éves átlagban 16–18 millió szlovák korona támogatást jelentett az egész szlovákiai magyarság számára. Mindehhez természetesen hozzá kell tenni, hogy olyan kulturális és egyéb támogatásról volt szó, melyet más erőforrásból szinte lehetetlen volt előteremteni.

1998 után, az MKP kormányra kerülésével a szlovákiai erőforrások is megnyíltak a szlovákiai magyar szervezetek számára. A kulturális tárca a kezdetekkor 50 millió, majd később 80 millió szlovák koronát szánt évente a nemzetiségi kultúrák támogatására, ami jelentősen növelte az egész szlovákiai magyar intézményrendszer bevételeit.

3.1. Belső erőforrások – önkéntes munka

A kisebbségi intézményrendszer legfőbb éltetője az elmúlt másfél évtizedben is a számokban kifejezhetetlen önkéntes munka volt. A legtöbb szervezet erőforrása aktivistáinak és tagjainak a szervezethez való lelkes viszonyulásából adódott, ami az áldozatos munkán túl sok esetben anyagi hozzájárulást is jelentett.

A belső erőforrások fontos részét képezték a szintén jelentős számú egyéni adományok. Ezeket általában vállalkozók nyújtották konkrét rendezvényekre az egyes szervezeteknek. Kialakultak azok a körök, amelyek a helyi iskolát, a kulturális rendezvényeket, bált stb. éveken keresztül rendszeresen támogatták, és támogatják ma is.

3.2 Állami támogatások

A civil szektor létrejöttével az állami támogatások rendszere Szlovákiában is megszűnt. Meglehetősen gyér költségvetési támogatásban csak az ún. állami, később önkormányzati (kerületi) intézmények részesültek (színházak, múzeumok, levéltárak, járási könyvtárak stb.).

Előbbieken már szóltunk a Csemadok költségvetési támogatásának megvonásáról (1995), de komoly problémákkal küszködött a két állami támogatású magyar színház is az elmúlt évtizedben, a járási kulturális intézmények (könyvtárak, közművelődési intézmények, múzeumok stb.) pedig csak a létfenntartás szintjén tudták biztosítani az anyagi erőforrásaikat.

Még ennél is kilátástalanabb volt a civil szervezetek helyzete. A vállalkozók ugyan adóalapjuk néhány százalékát kulturális és sporttámogatásokra fordíthatták, és ennek összvolumene jelentősnek bizonyult az elmúlt időszakban, a kisebbségi intézményrendszer támogatása azonban ebből a forrásból csak marginálisnak nevezhető.

Változást jelenthetett volna az ún. kisebbségi alap támogatása, amelyet 1993 után hoztak létre a kulturális tárca keretében, de 1998-ig ez a Mečiar-kormányzat pártérdekeit szolgálta, és csak 1998 után vált elérhetővé a kisebbségi intézmények számára.

Napjainkban az MKP elkészítette a kisebbségi szervezetek finanszírozásáról szóló törvényt, amely mind a támogatások nagyságrendje, mind pedig az elosztás módja tekintetében jelentős előrelépés lenne a mostani állapothoz képest, de ennek elfogadására – a politikai akarat hiányában – alig van remény.

Máig megoldatlan a civil szervezetek ún. közhasznú státusának a kérdése, amit például Magyarországon már 1996-ban bevezettek, és bár a nemzeti kisebbségi intézményrendszer komoly állami feladatokat is ellát, ehhez semmilyen költségvetési támogatás vagy kedvezmény nem rendelhető.

Az utóbbi két évben bevezetésre került a személyi, majd a gazdasági társulások jövedelemadójának 1%-os, illetve 2003-tól 2%-os intézménye. Ez komoly előrelépést jelentett volna a civil szervezetek közvetlen támogatása terén, ha a bevezetésével párhuzamosan a kormányzat restriktív intézkedései folytán nem szűnik meg az egyéb adományok adóalapból való leírhatóságának korábbi lehetősége.

3.3. Magyarországi támogatások

Pontos összesítések és kimutatások nem készültek, de bátran elmondható, hogy a szlovákiai magyar intézményrendszer legfőbb alapítványi éltető erejét a magyarországi, elsősorban közalapítványi források jelentették. Az Illyés Közalapítvány a ki-

lencvenes évek kezdetétől jelentős anyagi eszközökkel támogatta a szlovákiai magyar szervezeteket, majd ehhez más közalapítványok is társultak (Új Kézfogás Közalapítvány, Apáczai Közalapítvány, Arany János Közalapítvány, Nemzeti Kulturális Alapprogram stb.). Ugyanilyen jelentőséggel bírt az oktatási támogatások volumene, sőt minden más támogatási formát meghaladó volt a Magyarországon teljes vagy részképzésben részesülő diákok támogatása. Nem elhanyagolható mértékűek a könyvkiadásra, a tudományos életre, konferenciákra stb. fordított közvetlen minisztériumi (oktatási és kulturális tárca) támogatások sem, az utóbbi években pedig az ún. városi főiskolák (konzultációs központok – Komárom, Királyhelmec), illetve a kihegyezett egyetemi képzések (közgazdasági és informatikai képzés – Komárom) közvetlen, illetve közvetett anyagi támogatása.

3.4. Nyugati alapítványok

A nyugat-európai és amerikai alapítványok a kilencvenes évek elejétől rendkívül hatékonyan és nagy erőforrásokkal támogatták a szlovákiai civil szektort (Nyitott Társadalom [Soros] Alapítvány, MOTT Alapítvány, Germann Marshall Fund, NPOA – Polgári Kezdeményezéseket Támogató Alapítvány, Visegrádi Alap, CBC stb.). Újabban a Trust Program keretében nyerhetők el jelentős támogatások.

Mindezek azonban meglehetősen távoliak voltak a szlovákiai magyar szervezetek számára. A kilencvenes években pusztán néhány szervezet rendelkezett olyan személyi, szervezeti és anyagi kapacitással, hogy ezeket a forrásokat megcélozhassa (Márai Sándor Alapítvány, Fórum Intézet, Civitas Alapítvány, Selye János Kollégium, Szlovákiai Magyar Folklórszövetség). 2002 után ezek száma jelentősen nőtt.

A személyi és a szervezeti erőforrás azt jelentette, hogy megfelelő nyelvi ismeretekkel, kapcsolatrendszerrel, partnerséggel és tudással rendelkeztek a szervezetek ahhoz, hogy a pályázatokat elkészítsék, illetve hogy azokat végre is hajtsák. Az anyagi kapacitás pedig azt jelentette, hogy megfelelő önrésszel rendelkeztek a pályázatok kivitelezése során.

Főleg ez utóbbi kritérium tartotta távol ezektől a forrásoktól a szlovákiai magyar szervezeteket. Amikor például az NPOA keretén belül meghírdették a kb. 80 millió korona nagyságrendű kisebbségi csomagot, a legtöbb szlovákiai magyar szervezet azért nem tudott pályázni, mert nem rendelkezett a 30%-os, majd 10%-ra csökkentett önrésszel.

Az önrész komoly problémát jelentett a felzárkózási alapok – jelenleg pedig a strukturális alapok mint EU-s források – megszerzésében is a szlovákiai magyar szervezetek számára.

A másik komoly probléma, amelynek hosszú távon kihatása lesz, hogy a szlovákiai magyar szervezetek nem, vagy csak nagyon ritka esetben rendelkeznek ingatlanokkal, a strukturális alapok viszont javarészt ingatlanbővítést, illetve -felújítást támogatnak.

Elmondható tehát, hogy a szlovákiai magyar szervezetek jelentős anyagi forrásoktól estek el azért, hogy belső értékrendjük, kapcsolatrendszerük, felkészültségük és izoláltságuk folytán nem helyeztek kellő hangsúlyt ezeknek a Szlovákiában jelen levő forrásoknak a megszerzésére. Ennek az lett a következménye, hogy hátrányos helyzetük az EU-s források megjelenésével csak tovább fokozódik, hiszen nem rendelkeznek azokkal a kondíciókkal (tudás, emberi erőforrás, alaptőke, kapcsolati tőke, önrész, ingatlanok stb.), amelyek az új forráslehetőségek kiaknázásához szükségesek.

Bibliográfia

- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij (eds.) 1999. *Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky.
- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij (eds.) 2000. *Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky.
- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij (eds.) 2001. *Slovensko 2001. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky.
- Kollár, Miroslav – Mesežnikov, Grigorij (eds.) 2002. *Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky.
- Kulcsár Mária – Nagy Myrtil – Szarka Krisztina – Szép Attila – Tóth Károly – Tuba Lajos 2002. *Nonprofit 1x1. Útikalauz kezdő civil szervezetek számára*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum Könyvkiadó-Fórum Információs Központ. 184.
- Lampl Zsuzsanna – László Béla – Simon Attila – Tóth Károly – Végh László 2003. *A határon túli felsőoktatási, kutatási és fejlesztési támogatások és hasznosulásuk. A szlovákiai magyar kisebbség helyzetének általános jellemzése*. Kézirat. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Kézirattár.
- Nagy Myrtil (szerk.) 2002. *Szlovákiai magyar szervezetek adattára*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum Könyvkiadó-Fórum Információs Központ. 444.